

УДК 159.98:199.944.4019.4

Дослідження поняття психологічного супроводу військовослужбовців на різних етапах службової діяльності

Мозговий В. І.

Стаття присвячена теоретичному дослідженню розкриття поняття психологічного супроводу військовослужбовців, його основних принципів та завдань. Визначено, що психологічний супровід, логічно розглядати, як комплекс заходів психологічного забезпечення, який здійснюється безперервно комплексно і цілеспрямовано на кожному із основних етапів військової діяльності для підтримання оптимального стану психічного здоров'я військовослужбовців та їх стійкості до впливу стресових чинників. Визначено такі основні етапи військової діяльності, на яких повинно здійснювати психологічний супровід, як: етап професійно-психологічного відбору; адаптації військовослужбовців до служби; учбової військової підготовки; виконання службових та бойових завдань; відновлення психоемоційного та особистісного стану після виконання завдання; підготовки до демобілізації або звільнення в запас перед закінченням служби або контракту.

Ключові слова: психологічний супровід, етапи професійної діяльності військовослужбовців, психологічне забезпечення, військовослужбовець.

Статья посвящена теоретическому исследованию раскрытия понятия психологического сопровождения военнослужащих, его основных принципов и задач. Определено, что психологическое сопровождение, логично рассматривать как комплекс мероприятий психологического обеспечения, который осуществляется непрерывно комплексно и целенаправленно на каждом из основных этапов военной деятельности для поддержания оптимального состояния психического здоровья военнослужащих и их устойчивости к воздействию стрессовых факторов. Определены следующие основные этапы военной деятельности, на которых должно осуществляться психологическое сопровождение, таких как: этап профессионально-психологического отбора; адаптации военнослужащих к службе; учебной военной подготовки; выполнения служебных и боевых задач; восстановление психоэмоционального и личностного состояния после выполнения задания; подготовки к демобилизации или увольнению в запас перед окончанием службы или контракта.

Ключевые слова: психологическое сопровождение, этапы профессиональной деятельности военнослужащих, психологическое обеспечение, военнослужащий.

The article is devoted to theoretical study of the discovery of military personnel psychological support concept, its main principles and tasks. It is determined that psychological support is logical to consider as a complex of measures of its, which is carried out continuously in a complex and purposeful manner at each of the main stages of military activity, in order to maintain the optimal state of of military personnel mental health and their resilience to the influence of stress factors. The following basic stages of military activity, which psychological support should be carried out, are as follows: the stage of professional-psychological selection; adaptation of a servicemen to service; educational military training; performance of military and combat tasks; restoration of psycho-emotional and personal condition after the task; preparation for demobilization or dismissal before the end of service or contract.

Key words: psychological support, stages of professional activity, serviceman.

Актуальність дослідження. Актуальність вирішення проблеми психологічного супроводу військовослужбовців Збройних сил України та інших формувань є нагальною потребою у створенні боєздатної сучасної армії зумовленою вимогами часу. Конфлікт на Сході України є красномовним підтвердженням того, що неможливо якісно виконувати службові завдання в умовах бойової обстановки без попереднього розвитку психологічних якостей у військовослужбовців, що забезпечують їх високу психологічну стійкість у ситуації бойового стресу, належної постійної оцінки здатності переносити ними великі нервово-психічні навантаження та зберігати високу боєздатність в екстремальній обстановці, усвідомленні посадовими особами необхідності постійного психологічного супроводу військовослужбовця протягом усього періоду його служби.

Відсутність організації системної практичної психологічної допомоги, впровадженої у військових частинах та бойових підрозділах, призводить до невиправданих людських втрат і, як наслідок, втрати боєздатності військовим підрозділом та армією в цілому.

На сьогодні розроблена нормативна база щодо організації морально-психологічного забезпечення військовослужбовців збройних сил та визначено окремі поняття, які розроблені в методичних рекомендаціях Генерального штабу України, а в науково-психологічній літературі розглядається зміст поняття психологічного супроводу (М.І. Мушкевич) при розгляді питань професійно-психологічного відбору контрактників (В.В. Стасюк, С.В. Василенко), миротворців (Н.А.Агаєв), адаптації молодших командирів (В.А. Бараннік), оперативно-службової діяльності особового складу підрозділів охорони державного кордону України (А. П. Журавель) та ін.

Разом з тим відсутність належно розробленої уніфікованої методологічної бази, не до кінця визначений функціональний зміст та загальна концепція психологічного супроводу військовослужбовців не дають змогу застосувати практику психологічного супроводу у військових частинах на всіх етапах службової діяльності, налагодити фахову спеціалізовану підготовку військових психологів щодо належного позитивного впливу на ефективне виконання військовими своїх професійних службових завдань.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Різні аспекти проблеми психологічного супроводу знайшли своє відображення у роботах вітчизняних військових психологів залежно від специфіки роду військ та певного етапу військової діяльності. Так, зокрема, це розробка питань про психологічний супровід оперативно-службової діяльності органів і підрозділів Внутрішніх справ (Є. В. Кравченко, О. В. Тімченко, В. Є. Хрестінко, В. Ф. Кулаков), морально-психологічне забезпечення діяльності військ (С. Ю. Лебедева), соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах (М.С. Корольчук, В.М. Крайнюк).

Розроблені заходи психологічного супроводу адаптації військовослужбовців до строкової служби (Г.В. Ложкін, В.М. Невмержицький), військовиків-контрактників (В.А. Бараннік), миротворців (Н.А. Агаєв), оперативної діяльності особового складу підрозділів охорони державного кордону України (А. П. Журавель)

Метою статті є висвітлення теоретичних підходів щодо поняття психологічного супроводу військовослужбовців у сучасній вітчизняній психологічній науці, його принципів із зазначенням змісту та завдань на основних етапах військової діяльності.

Виклад основного матеріалу

Поняття супроводу етимологічно близьке за значенням сприянню, спільному пересуванню, допомозі однієї людини іншій у подоланні труднощів. Так, в «Тлумачному словнику російської мови» за редакцією Д. Н. Ушакова «супроводжувати, означає йти, їхати разом з кимось як супутник або поводитир» [16]. У словнику В. І. Даля супровід трактується як дія за дієсловом «супроводжувати», тобто «проводжати, супроводжувати, йти разом з метою провести, слідувати» [2].

У загальноприйнятому розумінні слово супровід означає зустріч двох людей і їх сумісне подолання певної частини шляху, а супроводжувати - означає проходити з ким-небудь частку його шляху. У ситуації супроводу виділяють три основні компоненти: той, кого супроводжують; той, кого супроводжують; шлях, який вони проходять разом. Можна сказати, що йдеться про спільне буття людей у певний часовий період людського життя. Той, хто супроводжує (супутник) постає як людина, що захищає та допомагає подорожньому впоратися в дорозі з мінливістю шляху [10].

У дослідженнях Г. Бардієр, М.Р. Бітянової, А.В. Волоснікова, А.А. Деркач, Є.І. Казакової, Є.А. Козиревої, Л. М. Мігіної супровід розглядається як системна інтегративна технологія соціально-психологічної допомоги особистості, яка наближена до соціально-психологічного патронажу.

Ю. В. Слюсарев вживав поняття «супровід» для позначення недирективної форми надання психологічної допомоги, яка направлена «не тільки на удосконалення або підсилення, а на розвиток і саморозвиток самосвідомості особистості», допомоги, яка запускає механізми саморозвитку і активізує власні ресурси людини [14]. Багато дослідників відзначають, що супровід не тільки «передбачає підтримку природно розвинутих реакцій, процесів і станів особистості», але й відкриває перспективи зростання особистості, стає на допомозі людині у входженні у ту «зону можливостей», яка на даний момент є недосяжною.

Парадигма супроводу набула особливої популярності та розробки в моделях шкільної психологічної служби (Є. М. Александровська, М. Р. Бітянова, Т. Дворецька, Є. І. Казакова, А. Колеченко, Є. А. Козирева, В. Семікін, Р. В. Овчарова, Т. І. Чиркова та ін.). Узагальнений аналіз трактувань психологічного супроводу, зазначений у дослідженнях цих авторів, показав таке їх бачення:

- психологічний супровід, як комплексна система професійної діяльності практичного психолога, спрямована на розуміння соціально-психологічних чинників для успішного оволодіння навичками і психологічного розвитку особи в ситуаціях взаємодії в соціумі (М. Р. Бітянова);

- психологічний супровід як універсальний мультидисциплінарний метод, який об'єднує зусилля психологів, соціальних та медичних працівників, педагогів і заключається у формуванні ними орієнтаційного поля розвитку, де відповідальність за діяльність несе сам суб'єкт розвитку (Є. І. Казакова);

- психологічний супровід як відповідна позиція професійного психолога, що спрямовується на суб'єкти взаємодії, де базовими принципами в роботі виступають безпосередня участь, включення та забезпечення психологічного супроводу (Т. І. Чиркова) [10].

У військовій психології психологічний супровід розглядається, перш за все, як комплекс безперервних заходів, спрямований на якісне виконання службових обов'язків, зокрема, підтримання високої службової активності військовослужбовців, їх стійкості до стресів і психологічного впливу, запобігання негативних психологічних станів [13].

У інших дослідженнях, пов'язаних з військовими, психологічний супровід розуміється, як комплекс заходів з підтримання оптимального стану психічного здоров'я військовослужбовців, їх психологічної стійкості до впливу факторів стресу та готовності до виконання обов'язків військової служби та запобігання виникненню негативних психологічних станів (Н.А. Агаєв, А.Б. Дейко, О.Г. Скрипкін, В.В. Поливанюк, О.В.Еверт) [1].

А.П. Журавель, вивчаючи психологічний супровід в оперативно-службовій діяльності прикордонників визначає його як процес організації та проведення комплексу заходів з метою зменшення кількості ускладнень у прикордонників, підвищення рівня їх ситуативної та загальної психологічної стійкості і сприяння ефективному виконанню завдань з охорони державного кордону в різних умовах діяльності [3].

Однак треба розуміти, що особливістю психологічного супроводу в умовах військової частини є врахування того факту, що функціонування людини в кінцевому підсумку розглядається як діяльність, спрямована на виконання бойового завдання. Інтереси самої людини тут часто не збігаються, а іноді й суперечать цілям і характеру здійснюваної діяльності. Тому порівнюючи з умовами роботи психологів у цивільних структурах, де саме психіка клієнта розглядається як самодостатня у професійному етичному розумінні цінність, а в умовах армії і флоту психологічна робота повинна бути орієнтована і на інтереси діяльності, і на інтереси людини [15].

На сучасному етапі під психологічним супроводом діяльності в основному мається на увазі цілісний процес реалізації професійних психологічних можливостей особистості і задоволення потреб суб'єкта діяльності [4, 12], або ж цілісна система психологічних заходів, яка саме спрямована на підтримання оптимальних рівнів працездатності для безпосереднього забезпечення максимальної готовності до виконання завдань, які виконуються під час військово-професійної діяльності командирами і психологами структур виховної роботи [7, 8].

У керівних документах структур виховної роботи Збройних Сил України психологічний супровід є однією із важливих складових такого поняття як «морально-психологічне забезпечення». На думку М.С. Корольчука та В.М. Крайнюка, це поняття не зовсім відповідає категоріальному апарату психології. Вчені пропонують розмежувати поняття психологічного супроводу та морально-психологічного забезпечення окремо. Так, в поняття морально-психологічного забезпечення, на їх думку, повинно включити не психологічні категорії та напрями діяльності структур виховної роботи, зокрема, воєнно-спеціальну та правову роботу, інформаційне забезпечення тощо. Отже, термін «морально-психологічне забезпечення» має можливість існувати відокремлено, як моральне й психологічне забезпечення за змістом та відповідними напрямками. У цьому розподілі дослідники вбачають єдність і можливість існування цього терміну [6, с.8].

Вивченням окремих питань організації психологічного супроводу діяльності особового складу різних військових формувань займалися такі дослідники, як В. І. Алещенко (морально-психологічне забезпечення військ), В.А. Бараннік (основні індивідуальні та організаційні заходи психологічного супроводу, які повинні виконуватися посадовими особами бригади на стадії адаптації військовиків-контрактників до військової служби), М. Й. Варій (проблематика морально-психологічного стану військ), Л. О. Кандибович, М. І. Д'яченко (психологічні проблеми підготовки до діяльності), Л. Ф. Железняк (морально-психологічне забезпечення бойових дій частини і підрозділів), А.П. Журавель (психологічний супровід оперативно-службової діяльності особового складу підрозділів охорони державного кордону України), О. Г. Караяні (забезпечення соціально-психологічної стійкості військових підрозділів), М.С. Корольчук (принципи та сутність соціально - психологічного забезпечення професійної діяльності корабельних спеціалістів), Є. В. Кравченко, О. В. Тімченко, В. Є. Христенко (психологічний супровід оперативно-службової діяльності органів і підрозділів Внутрішніх справ), В. Ф. Кулаков (морально-психологічне забезпечення діяльності військ), Лебедева С. Ю. (психологічне забезпечення функціональної та професійної надійності спеціалістів снайперських груп спецпідрозділів МВС України), Г. В. Ложкін (психологічне супроводження військовослужбовців у діяльності в екстремальних умовах), М. Г. Логачов (психологічна підготовка особового складу спецпідрозділів ОВС до дій в екстремальних ситуаціях), В.М. Невмержицький (психологічні детермінанти адаптації військовослужбовців строкової служби до особливих умов діяльності), В. І. Савінцев (морально-психологічне забезпечення бою), Л. М. Уваров (зміст та сутність морально-психологічного забезпечення), В. В. Стасюк (соціально-психологічне забезпечення функціонування військових угруповань в умовах збройних конфліктів), М. Ф. Феденко, В. В. Ягупов (сутність та зміст морально-психологічного забезпечення) та ін.

Слід зазначити, що багато хто із вищезгаданих науковців, по-перше, отожднює поняття «психологічний супровід» із поняттями «психологічне забезпечення» або «психологічна робота», по-друге, зосередили свої дослідження в основному на висвітленні змісту та завдань психологічного супроводу на окремих етапах військової діяльності особового складу збройних сил та інших формувань. Незважаючи на прикладний характер цих досліджень, психологічний супровід не розглядається, як цілісна система застосування психологічною службою (психологом) військової частини загальних та спеціальних заходів, обумовлених певним функціональним змістом, характерним для кожного із етапів військової служби та визначеними чіткими критеріями щодо його ефективності. Виходячи із особистого практичного досвіду, на нашу думку, саме поняття «психологічний супровід» треба розглядати, як загальну безперервну систему психологічних заходів, яка охоплює всі основні етапи військової діяльності. В той же час, «психологічне забезпечення» слід розглядати, як комплекс загальних та специфічних психологічних заходів, характерних для певного етапу службової діяльності військовослужбовця, де в залежності від моніторингу ситуації та отриманих результатів може надаватися відповідна психологічна допомога.

Узагальнений аналіз наукових досліджень дозволяє виділити основні етапи військової служби на яких повинен здійснюватися психологічний супровід, суб'єктів та об'єктів психологічного супроводу, основні принципи та завдання супроводу, які повинні здійснюватися в межах визначених етапів, методи та засоби психологічного супроводу.

Так, на нашу думку, психологічний супровід військовослужбовців повинен систематично здійснюватися протягом усіх етапів військової служби від призову військовослужбовця або підписання ним контракту до його демобілізації. Визначимо основні етапи професійної діяльності військовослужбовця, протягом яких повинен здійснюватися психологічний супровід:

- 1) етап професійно-психологічного відбору;
- 2) адаптація військовослужбовців до служби;
- 3) навчальна військова підготовка;
- 4) виконання бойових та службових завдань;
- 5) відновлення психоемоційного та особистісного стану (часткового на період ротації та повного після виконання завдання);

- б) підготовка до демобілізації або звільнення перед закінченням служби або контракту.

Особливе місце займає робота з сім'ями військовослужбовців, яка проводиться протягом усіх зазначених етапів військової служби.

Основними завданнями психологічного супроводу є:

- зняття у військовослужбовців психологічної напруженості і втоми;
- швидке повернення в стрій військовослужбовців, які не потребують госпіталізації та мають психосоматичні скарги;

- проведення психологічної реабілітації з особами, які отримали бойові психофізіологічні травми;
- психологічне відновлення босздатності деморалізованих військових підрозділів.

До суб'єктів психологічного супроводу, тобто осіб, що здійснюють прямий або опосередкований психологічний вплив на об'єкт, а також його психологічне вивчення, відносяться:

а) посадові особи та органи військового управління: командири і начальники всіх рангів, штаби, служби, органи морально-психологічного зхазбезпечення, психологи;

б) спеціалізовані (позаштатні та штатні) підрозділи в яких відбувається психологічна робота по професійно-психологічному відбору та поглибленому вивченню військовослужбовців, інформаційно-му протиборству; центри та пункти психологічної допомоги та реабілітації;

в) наукові підрозділи: науково-дослідні центри, інститути, лабораторії відділи, та інші підрозділи, що створюються для дослідження актуальних проблем, пов'язаних з розвитком військової психології і практики психологічної роботи;

г) психологічний актив, громадські організації у військових частинах; сім'ї та близькі родичі військовослужбовців.

До об'єктів психологічного супроводу на кожному етапі військової діяльності належить вивчення психіки та психоемоційного стану:

- офіцерів, прапорщиків, що проходять військову службу;
- солдатів та сержантів, що проходять строкову військову службу;
- солдатів, сержантів та старшин, що проходять військову службу за контрактом;
- цивільного персоналу ЗСУ та інших формувань;
- кандидатів на військову службу з числа громадян;
- сім'ї та близьких родичів військовослужбовців;
- груп та військових колективів.

У залежності від об'єкта психологічного супроводу виділяють дві основні його форми -- індивідуальну та групову. Тому, предметом психологічного вивчення особистості військовослужбовця є його психологічні особливості, а предметом групового вивчення -- соціально-психологічні процеси і явища у військових колективах і прогнозування їх розвитку.

Відбір методів та засобів психологічного супроводу, на наш погляд, є змістом саме психологічного забезпечення, характерного для певного окремого етапу військової діяльності.

Вони являють собою сукупність процедур, прийомів і способів виявлення, опису, побудова прогнозу модулювання динаміки психологічних характеристик військовослужбовців та видів його військово-професійної діяльності, а також психологічно обґрунтованого впливу на них з метою оптимізації, виявленого стану.

Засоби психологічного супроводу включають сучасні апаратні засоби, обладнання, діагностичні та корекційно-розвиваючі методики, відповідний їм стимульний матеріал і інструментарій, схеми та наочні посібники, наукову, навчальну та навчально-методичну літературу, тренажери, приміщення, споруди, навчальні озброєння і техніку, засоби імітації зовнішніх ознак бою [5].

На всіх етапах психологічного супроводу військовослужбовця в умовах військової системи - від призову або вступу на військову службу до звільнення з урахуванням специфіки конкретного етапу соціалізації, аспекту життєдіяльності військовослужбовця застосовуються відповідні методи і форми психологічної роботи. Кадрові зміни та переміщення посадових осіб повинні супроводжуватися наступністю загальної лінії і можливостей надання реальної психологічної підтримки і допомоги військовослужбовцям, що виступає об'єктом психологічного супроводу.

Таким чином, підводячи підсумки можна зробити наступні висновки:

1. Аналіз психологічної літератури дозволяє стверджувати, що психологічний супровід розглядається перш за все, як «психологічне забезпечення» або «психологічна робота», «морально-психологічне забезпечення діяльності військ» на окремих етапах військової діяльності, таких, як на стадії адаптації військовиків-контрактників до військової служби, проблеми підготовки до військової діяльності, в умовах збройних конфліктів, професійно-психологічного відбору миротворців та ін..

2. Психологічний супровід логічно розглядати, як комплекс заходів психологічного забезпечення, який здійснюється безперервно комплексно і цілеспрямовано на кожному із основних етапів військової діяльності для підтримання оптимального стану психічного здоров'я військовослужбовців, їх стійкості до впливу стресових чинників, здійснення пролонгованої соціальної та психологічної допомоги, яка передбачає пошук прихованих ресурсів розвитку людини, вміння покладатись на власні можливості та побудови на цьому підґрунті психологічних умов для відновлення психіки та соціальних зв'язків від початку служби до звільнення.

3. Психологічний супровід має здійснюватися безперервно на всіх основних етапах військової служби: 1) етапі професійно-психологічного відбору;

2) адаптації військовослужбовців до служби; 3) учбової військової підготовки; 4) безпосереднього виконання службових та бойових завдань; 5) відновлення психоемоційного та особистісного стану в період ротації та повного після виконання завдання; 6) підготовки до демобілізації або звільнення перед закінченням служби або контракту.

4. Психологічний супровід, на кожному етапі військової служби, має як загальні повторювані задачі, так і специфічні, характерні для цього етапу за змістом і завданням психологічні інструменти в залежності від специфіки військової діяльності, динаміки морально-психологічної ситуації в ході виконання службових завдань.

5. Психологічний супровід має здійснюватися, як на колективному так і індивідуальному рівнях. Організація його ефективності посадовими особами може безпосередньо впливати на морально-бойовий дух військовослужбовців та ефективність виконання ними своїх службових обов'язків.

Література

1. Алгоритм роботи військового психолога щодо психологічного забезпечення професійної діяльності особового складу Збройних Сил України (методичні рекомендації) / Міністерство оборони України, Наук.-дослід. центр гуманітар. проблем Збройних Сил України: Н.А. Агаєв, О.Г. Скрипкін, А.Б. Дейко, В.В. Поливанюк, О.В. Еверт. – К.: НДЦ ГП ЗС України, 2016. – 147 с.

2. Даль В. І. Толковый словарь русского языка. Современное написание / В. І. Даль. – М.: АСТ, 2010. – 815 с.

3. Журавель А.П. Психологічний супровід оперативно-службової діяльності особового складу підрозділів охорони державного кордону України 2006 года: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.09 / А.П. Журавель; Нац. акад. Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького. – Хмельницький, 2006. – 20 с.

4. Зеер Э.Ф. Психология профессий: Учебное пособие для студентов вузов. - 2-е изд. перераб., доп. - М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. - 336 с.

5. Караяни А. Г., Сыромятников И. В. Прикладная военная психология. — СПб.: Питер, 2006. — 480 с: ил. — (Серия «Учебное пособие»).

6. М.С. Корольчук, В.М. Крайнюк Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Ніка-Центр, 2009. – 580 с., ISBN 978-966-521-360-4

7. Корольчук М.С. Принципи та сутність соціально- психологічного забезпечення професійної діяльності корабельних спеціалістів // Матеріали наукової конференції: Індивідуальні психологічні властивості людини і професійна діяльність. - Черкаси: Вид- во ЧДУ, 1997. - С. 154 - 162.

8. Криворучко П.П. Психологічне забезпечення професійної діяльності військових спеціалістів: Навчальний посібник. - Київ: МО України КІСВ, 1999. - 78 с.

9. Ложкін Г.В. Психологічне супроводження діяльності військовослужбовців в екстремальних умовах: Навч. посіб. - Житомир: ЖВІРЕ, 2002. - 273 с.

10. Мушкевич М.І. Поняття психологічного супроводу у сучасній психологічній науці / esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/.../pon_suprov.pdf

11. Невмержицький В.М. Психологічні детермінанти адаптації військовослужбовців строкової служби до особливих умов діяльності: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. - К., 2002. - 19 с.

12. Осухова Н.Г. Психологическое сопровождение личности в период адаптации к жизненным изменениям // ПрофорIENTATION и психологическая поддержка - новые возможности занятости: Тез. докл. Межрегиональной научно-практической конференции. - М., 1996. - С.103 - 105.

13. Сидоров П.І. Психологія катастроф. - М.: Аспект Пресс, 2008.

14. Слюсарев Ю.В. Психологическое сопровождение как фактор активизации саморазвития личности: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Ю.В. Слюсарев; Санкт-Петербург. гос. ун-т. – С.Пб., 1992. – 16 с.

15. Сыромятников И. В. Организация психологической работы в воинской части в мирное время. — М., 2000.

16. Ушаков Д.Н. Толковый словарь русского языка / Д.Н. Ушаков. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2008. – 1054 с.

References

1. An algorithm of work of military psychologist is in relation to the psychological providing of professional activity of personnel of Military Powers of Ukraine (methodical recommendations) / Department of defense of Ukraine, Sciences.-ініє³ä. center of gumanitar. problems of Military Powers of Ukraine: N.A. Agaev, O.G. Skripkin, A.B. Dayco, V.V. Polivanyuk, O.V. Evert. – K.: NDC GP of ZS of Ukraine, 2016. – 147 s.
2. Dal V. I. Tolkovyy slovar russkogo yazyka. Sovremennoye napisaniye / V. I. Dal. – M.: AST. 2010. – 815 s.
3. Zhuravel' a.p. Psychological accompaniment operatively official to activity of personnel of subsections of guard of state boundary of Ukraine of 2006 goda: Avtoref. dis... kand. psikhol. sciences: 19.00.09 / A.P. Crane; Nac. akad. Derzh. prikordon. services of Ukraine the Bi name of. Khmelnytsky. it is Khmelnytsky, 2006.– 20 s.
4. Zeer E.F. Psihologiya professii: Ychebnoe posobie dlya sty-dentov vyzov. - 2-e izd. pererab., dop. - M.: Akademicheskii Proekt; Ekaterinbyrg: Delovaya kniga, 2003. - 336 s.
5. Karayani A. G., Siromyatnikov I. V. Prikladnaya voennaya psihologiya. — SPb.: Piter, 2006. — 480 s: il. — (Seriya «Ychebnoe posobie»).
6. M.S. Korol'chuk, V.M. Kraynyuk the Socialpsychological providing of activity in ordinary and extreme terms: a train aid is for the students of higher educational establishments. – K.: Nik-center, 2009. – 580 s., ISBN 966-521-360-4
7. Korol'chuk m.s. Principles and essence social psychological providing of professional activity of ship specialists // Materials of scientific conference: Individual psikhologichni properties of man and professional activity. are Tcherkasy: Vid- of vo of CHDU, 1997. - S. 154 - 162.
8. Krivoruchko p.p. the Psychological providing of professional diya-l'nosti of soldiery specialists: Train aid. it is Kyiv: MO of Ukraine of KISV, 1999. - 78 s.
9. Lozhkin g.v. Psychological accompaniment of activity army-vosluzhbovciv in extreme terms: Navch. posib. it is Zhytomyr: ZHVIRE, 2002. - 273 s.
10. Mushkevich M.I. Concept of psychological accompaniment in modern psychological science / esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/.../pon_suprov.pdf 11. Nevmerzhikey v.m. the Psychological determinants of adaptation of servicemen of urgent service to the special terms of activity: Avtoref. dis... kand. psikhol. sciences: 19.00.07 / In-t of psychology is the name of G.S. Kostyuka APN Ukraine. it is K., 2002. - 19 s.
12. Osyhova N.G. Psihologicheskoe soprovodjenie lichnosti v pe-riod adaptacii k jiznennim izmeneniyam // Proforientaciya i psi-hologicheskaya podderjka - novie vozmojnosti zanyatosti: Tez. dokl. Mejregionalnoi naychno-prakticheskoi konferencii. - M., 1996. - S. 103 - 105.
13. Sidorov P.I. Psychology of catastrophes. - M.: Aspect of Press, 2008.
14. Slusarev U.V. Psihologicheskoe sprovojenie kak faktor aktivizacii samorazvitiya lichnosti: Avtoref. dis. ... kand. psihol. nayk: 19.00.01 / U.V. Slusarev; Sankt-Peterbyrg. gos. yn-t. – S.Pb., 1992. – 16 s.
15. Siromyatnikov I. V. Organizaciya psihologicheskoi raboti v voinskoj chas-ti v mirnoe vremya. — M., 2000.
16. Yshakov D.N. Tolkovii slovar rysskogo yazyka / D.N. Yshakov. – M. : OOO «Izdatelstvo AST», 2008. – 1054 s.